

Régi tankönyvek a hajdani Pécsi Püspöki Könyvtárban

„A könyveket nem szeretni annyi, mint nem szeretni a bölcsességet, s a bölcsességet nem szeretni annyi, mint állatívá lenni... Vigyázzunk tehát! Mivelhogy a könyvek révén sokan lesznek tudóssá az iskolán kívül is; könyvek nélkül pedig senki nem lesz tudós még az iskolában sem, ha szeretjük az iskolát, szeressük a könyveket, az iskolák lelkét is; amelyek iskolát nem éltetik a könyvek, az halott.”
(Comenius a „tanító” könyvekről, Sárospatak, 1650)

Bevezetés

A neveléstörténet egyik igen izgalmas, bár eléggé elhanyagolt területe a tankönyvtörténet. A tankönyvtörténeti elemzések segítségével régmúlt korok tankönyveiből sok minden kiolvasható, hiszen e könyvek egyrészt kulturális javakat, filozófiákat, ideológiákat, politikai (oktatáspolitikai) érdekeket és értékeket, valamint hatalmi szándékokat közvetítenek, másrészt világképet, erkölcsi, ideológiai értékeket, tudományfelfogást, mentalitást, életérzést, társadalmi viszonyokat tükröznek. S mivel a tankönyv történetileg változó dokumentum, ezért alkalmas annak vizsgálatára is, hogyan tükröződik benne elmúlt korok szellemisége, életfilozófiája, tudományos szemlélete, „korszelleme”.

Más európai nemzetekhez hasonlóan a felvilágosodás korának Magyarországon is erőteljes törekvés mutatkozott arra, hogy mindennek előtt a közoktatásban – a népiskolákban, és középfokú tanintézetekben, de a felsőoktatás bizonyos tantárgyai esetében is – a nemzeti nyelv, azaz a magyar legyen az oktatás nyelve. Amikor a 18. század végén elkezdődött, majd a reformkorban felerősödött a nyelvújító mozgalom, ez egyben a magyar nyelv iskolai tanításáért, illetve tágabb értelemben az iskolai oktatás magyar nyelvűségéért vívott küzdelmet is jelentette. Megállapítható tehát, hogy a magyar nyelvű oktatásért folytatott harc egyik természetes területe volt a magyar nyelven megjelentetett tankönyvek ügye, valamint ezeknek a tankönyvek kiadása, beleértve az oktatást szolgáló könyvtárak, könyvgyűjtemények számára történő megvásárlásukat is.

A könyvtárak régi könyves állományában megbújó tankönyvek feltárása tehát több szempontból is elmélyült kutatómunkát kíván. Mindennek előtt szükséges a tankönyvállományt neveléstörténeti, intézménytörténeti, könyv-, és könyvtártörténeti, valamint művelődés-, és tudománytörténeti megközelítéssel számba venni. Történelem, magyar nyelv és irodalom, pedagógia- és könyvtárszakos szakdolgozók, tudományos diákköri dolgozatot készítőik, valamint doktoranduszok számára lehetnek relevánsak a következő, komplex tankönyvtörténeti megközelítést felvető kérdések. Mely tankönyvtípusok jellemzőek az elmúlt évszázadokra? Mely tudományok/tudományterületek reprezentálják a korabeli tankönyvek tematikáját? Milyen jellegzetességek tárhatók fel a korabeli tankönyvekben/tudományos könyvekben a tudományos nyelvezettel kapcsolatban? Hogyan

fejlődött, differenciálódott magyar nyelvű tankönyveinkben a tudományos nyelv, általa hogyan fejlődött a köznyelv? Kik a tudományos könyvek szerzői, hogyan alakult peregrinációjuk, mely egyetemeken szerezték műveltségüket? Milyen könyvekkel, tankönyvekkel gyarapították hazatérésük után könyvtáraikat? Melyek voltak a tanulást, tanítást segítő könyvtári állományok beszerzésének módjai, útjai? Milyen műveltségkép bontakozik ki a korabeli tankönyvekből? Mi lehetett e tankönyvek hatása? Van-e különbség az egyes felekezetek által kiadott tankönyvek között tartalmi és formai tekintetben?

A kérdések még sorolhatók, de így is nyilvánvaló, hogy a téma sokoldalú, probléma- és fejlődéstörténeti, valamint multidiszciplináris szemlélettel közelíthető meg. Jelen tanulmányban nem érintjük e kérdések sokaságát, pusztán arra vállalkozunk, hogy röviden bemutatjuk a Klimó-gyűjtemény tankönyvállományát, és a magyar nyelvűek közül egy-kettőt kiválasztva felvillantunk néhány művelődéstörténeti érdekességet. Mélyebb összefüggések feltárására a tankönyvek globális, valamint szisztematikus, egyenkénti elemzése után kerülhet sor. A tankönyvtörténeti elemzések fontosságát hangsúlyozva továbbá arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a tankönyvtörténet nemcsak a neveléstudomány ügye, hanem a klasszikus tudományok szinte mindegyike fontos információkat nyerhet a régi tankönyvek által saját diszciplínájának történeti előzményeiről, a tudományos ismeretek és nézetek terjedéséről, meghatározó tudományfilozófiák fejlődéséről. A régebbi évszázadokból származó tankönyvek közül a magyar tankönyvek pedig különösen jó lehetőséget teremtenek arra, hogy megvizsgáljuk, hogyan is alakult ki egy-egy tudomány magyar nyelvű szókincskészlete.

Magyar nyelvű tankönyvek (1777–1848) regisztere

Ami a magyar nyelvű tankönyveket illeti, Fehér Erzsébet jóvoltából¹ rendelkezünk egy olyan tankönyvlistával, amely az 1777 és 1848 között megjelent minden, ma hozzáférhető alsó- és középszintű magyar nyelvű tankönyvet számba vett, de röviden érinti az 1777 előtt megjelenteket is.² Fehér Erzsébet gyűjtőmunkájának fő színhelye az Országos Széchényi Könyvtár volt. A gyűjtemény „kontrollálása” érdekében azonban átvizsgálta az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára, a Ráday Gyűjtemény Könyvtára, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, az egri Egyházmegyei Könyvtár, a miskolci Lévy Könyvtár, a debreceni Tiszántúli Egyházközség Nagykönyvtára és a sátoraljaújhelyi Kossuth Lajos Gimnázium Könyvtára állományát is. A felsorolásból kitűnik, hogy a pécsi hajdani Püspöki Könyvtárban nem járt, a Klimó-gyűjteményt tehát nem vonta be vizsgálatába, bár jelzi, hogy *„tankönyvgyűjteményünk teljessége csupán viszonylagos: a jövőben bizonyára felszínre kerülnek további olyan tankönyvek, amelyek munkánkban nem szerepelnek. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy további tudományos könyvtárak átvilágítása újabb, itt*

¹ FEHÉR 1995.

² FEHÉR 1995. 18.

*nem szereplő tankönyveket hoz felszínre.*³ Fehér Erzsébet fent említett tankönyvlistájában 459 tételt szerepeltet. A bibliográfiai adatokon kívül a szerző közli a tankönyv rövid tartalmát, és azt hogy melyik iskolatípusban használták.

Fehér Erzsébet az általa közölt tankönyvek összességét reprezentatívnak tekintti, amelyet gyűjtőmunkájának alaposságára tekintettel nem lehet okunk megkérdőjelezni. Nem is kívánjuk tehát (mert nem lehet) összehasonlítani Fehér Erzsébet listáját a Klimó Könyvtár tankönyvlistájával. Hiszen Fehér a magyar nyelvű alsó- és középfokú oktatás tankönyveit vette számba, míg a mi gyűjteményünk elsősorban felsőoktatási képzés számára történt beszerzésekből formálódott. Fehér Erzsébet probléma-felvetése, a korabeli tankönyvekre vonatkozó gyűjtőmunkája viszont óhatatlanul felveti annak a kérdését, hogy vajon a Klimó-gyűjteményben vannak-e kifejezetten az oktatás és tanulás számára készült tankönyvek? Ha igen, milyen a megoszlásuk? Mikor keletkeztek, kik írták őket? Milyen nyelvűek? Milyen tudományterületet reprezentálnak? Ezekre a kérdésekre kerestük a választ, amikor a Klimó bibliotéka állományát abból a szempontból vizsgáltuk át, hogy milyen és mekkora tankönyv-kollekcióval rendelkezik.

Tankönyvek a Klimó Könyvtárban⁴

A pécsi püspöki könyvtár Klimó György pécsi püspök (1751–1777) tevékenysége alatt formálódott a 18. század egyik jelentős tudományos gyűjteményévé. A könyvtár alapját Klimó püspök elődje, Berényi Zsigmond (1740–1748) közel 3000 darabos gyűjteménye képezte, amely zömmel teológiai, jogi, liturgiai és történeti munkákat tartalmazott. Az állomány gyarapítása akkoriban ugyanolyan elvek szerint történt, mint ahogy ma is: a tervezett egyetem minden fakultásának oktatási és tanulási igényeit szem előtt tartva az akkori tudományok minden szakterületéről a legfontosabbnak ítélt munkákat szerezték be régi és korabeli szerzőktől. A gyarapítás tehát igen tervszerűen és célszerűen történt. Legtöbb kötetet Ausztriában és Itáliában vásárolták, zömmel az orvostudomány, a jogtudomány, a teológiai, a természettudomány, valamint a nyelvészet köréből. Amikor az alapító Klimó meghalt, könyvtára 15.000 kötetet számlált. Utódai majd fél évszázadig nem gyarapították az állományt, viszont 1828-ban olyan püspök került Szepesy Ignác (1828–1838) személyében az egyházmegye élére, aki újból felelevenítette az egyetemalapítás gondolatát, és ennek szellemében gazdagon pártolta a tudományok művelését, és ehhez szakmunkák beszerzését. Az ő általa építtetett klasszicista épületbe került 1832-ben a Klimó gyűjtemény, valamint az utódok, így a saját maga által kezdeményezett gyarapodás is.

A gyűjtemény történetében a következő jelentős esemény az 1923-ban a Pozsonyból menekülni kényszerülő Erzsébet Egyetem Pécsre kerülése volt. A könyvtárát Pozsonyban otthagyni kényszerülő egyetem számára gróf Zichy Gyula püspök (1905–1926) adta át örökös használatra a könyvtár épületét a közel 35.000 kötettel, valamint a Székeskáptalan 7000 darabos gyűjteményét is.

³ FEHÉR 1995. 9–10.

⁴ MÓRÓ 2001.

E több mint egy évszázados történeti utat megjárt könyvállomány katalógusát Móró Mária Anna nemcsak könyvformátumban, hanem elektronikus katalógusban is feltárta.⁵ Az adatbázisban a bibliográfiai rekordokban a „tankönyv” szóra keresve 472 tételt találtunk. A rekordokat egyenként átvizsgáltuk, majd a címleírás szerint nem egyértelműnek tűnő dokumentumokat, tankönyvműfajukat kontrollálva egyenként kézbe is vettük.

A tankönyvek kronológiai és nyelvi megoszlása

A tankönyv kollekción hét darab (16. századból származó) antikvát tartalmaz. A legkorábbi tankönyv 1503-ból származik Hugo Argentinensis tollából, amelyet Kölnben adtak ki. A tankönyv teológiai témájú szövegek kompendiuma, amelyet a tankönyvben található bejegyzés szerint Dienes István vásárolt meg. Az összes antikva tankönyv ehhez hasonló jellegű kiadvány, hiszen többségük latin nyelvű, teológiai, zömmel Biblia-magyarázatokot tartalmazó szövegekből áll. A 17. századi tankönyvekből már valamivel több található, összesen 18 mű. A Klimogyűjtemény tankönyveinek többsége (327 mű), a tankönyvek közel 70%-a a 18. századból származik. Ezen nem lehet csodálkozni, hiszen ez azon évszázad, amikor Magyarországon a felvilágosodás, a nyelvújító és tudománynépszerűsítő mozgalom, de különösen a Mária Terézia által elrendelt 1707-es Ratio Educationis hatására államilag ösztönzötté vált az iskoláztatás mindhárom (felső-, közép-, és alap) szintje. Az iskolai oktatás törvény által előírt kötelező jellege, és ezzel tömegessé válásának kezdeti lépései ösztönző erővel hatottak a kor tudósaira, akik tudományos nézeteiket írásba foglalták, téziseiket vitára bocsátották. De hatottak a kevésbé híres, ám tudós tanárookra is, akik felismerték a korszak legfontosabb tudományos műveinek jelentőségét, ezért más nemzetek elismert szerzőinek munkáit megvásárolták, itthoni iskolákban, kollégiumokban tanították, a nyelvújítás kezdeti éveitől pedig a legnépszerűbb, tanulásra és tanításra alkalmas könyveket, tankönyveket magyarították, és azokat kiegészítették.

A püspöki könyvtár tankönyveinek döntő többsége (361 darab) latin nyelvű. Kisebb része (79 darab) német, illetve magyar nyelvű (26 darab). Elenyésző számban (1-1 példányban) találhatóak francia, horvát, olasz, arab, görög és szlovák nyelvű tankönyvek. Ez utóbbiak mindegyike nyelvkönyv, mégpedig a latin által magyarázva. A tankönyvek latin nyelvűsége nem szorul magyarázatra, tudván, hogy akkoriban mind a tudományoknak, mind pedig az oktatásnak a nyelve a latin volt. Ez utóbbi tényről sajátos módon a magyar nyelvű tankönyvek előszavai-ból szerezhetünk tudomást. Miközben a magyar nyelvű tankönyvek szerzői a fordított szerzők által művelt tudományterület jelentőségét méltatják, nem felejtik el saját személyüket sem dicsérni, különösen, ami az idegen nyelvű (zömmel latin és német) szövegek magyarításában betöltött szerepüket illeti. Megállapítható, hogy minél korábbi a magyar nyelven íródott mű, annál inkább a tankönyv szerzője, illetve fordítója szükségesnek tartotta (rendszerint az előszóban, a bevezetőben) taglalni a fordítás szükségességét, nehézségeit, valamint többen jelzik, hogy

⁵ Az adatbázis winISIS rendszerben tartalmazza a bibliográfiai rekordokat.

tisztában vannak azzal, hogy néhány kifejezés magyarítása vitát fog okozni a tudós emberek körében.

Szilágyi Sámuel⁶ például *A' Fordítónak némelly szükséges Jedzései ezen Munka eránt* címmel hosszasan értekezik nyelvészeti, fordítástechnikai kérdésekről. Tudatában van annak, hogy milyen fontos, hogy „*a Magyar Paraszt gazdának ... maga nyelvén ... irott Könyvetskéje legyen.*” Majd azt is leírja, hogy munkáját úgy fordította, hogy azt a „*legeggyűgyűbb*” ember is megértse, ezért az összes idegen kifejezést igyekezett elhagyni, sőt ha egy-egy szót „*homályosnak*” látott, azt megmagyarázta, dőlt betűvel szedte, csillaggal jelezte. Maradtak azonban még így is idegen szavak, amelyeket nem lehetett lefordítani azon okból kifolyólag, hogy maga a dolog, amelynek a nevét kellett volna magyarítani, nem létezik Magyarországon. A fordító gondosságát mutatja, „*...hogy pedig ezen Fordítás annál helyesebben legyen*”, lektorokat kért fel a fordítás ellenőrzésére.

Varga Márton *A gyönyörű természet* című munkájában⁷ azzal kezdi előszavát, hogy „*Lesznek munkámnak ... tudós betsülői is elegen, de talán ótsárlásokra is itt ott egynéhányra akad.*” Tudatában van azonban munkája jelentőségének, hiszen büszkén vallja: „*Nemzetem dísze, dicsősége... hogy nem deákul, hanem magyarul írtam. Megmutattam, hogy anya nyelvünk' ereje megbírja a 'Filosofiát, hogy lehet Fisikát olly tökéletesen rajta írni, mint a' deák oskolás könyveink vannak. A nyelvnek nyakát nem szegtem sehol is az új szavakban ... Gyarapítsuk nyelvünket szép eggyet értéssel. Ezt meg fogják unokáink köszönni.*”

Fél évszázaddal később, a 19. század közepére beértek a magyar nyelv megújítása érdekében hozott törekvések. Losonczy István 1846-ban a Trattner Nyomdában nyomott *Hármas Kis Tükre* már olyan szép magyar nyelven íródott, hogy azt a mai kor diákjai is gond nélkül megértik. Szerzőnk azonban még ekkor is (a magyar nyelv 1844-es törvénybe iktatását követően) a magyar nyelvről, annak szükségességéről értekezik tankönyve bevezetőjében. Miközben méltatja V. Habsburg Ferdinándot, mivel „*ismét helyreállítá Nemzeti Nyelvünket az Oskolákban is*”, nem mulasztja el megemlíteni, hogy tanítani csak magyar nyelven érdemes a diákokat, mert a latin nyelvű oktatás a többség számára csak gyötrellem. Kevesek („*a kitűnő szép talentomuak*”) képesek csak a tudós nyelv elsajátítására, a falusi és városi gyermekeket ezért magyar nyelvű könyvekkel kell ellátni. Sőt, Losonczy István arra buzdítja előszavában a kiadókat, hogy e magyar nyelvű könyvecskéket árusítsák minél olcsóbban, mert azokat nemcsak a „*Növendő Ifjúság, hanem a' Szülők is édes-örömet olvasgatják.*”

⁶ Az Austriai paraszt Ifjúságot a' jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske Melly irattatott Német Nyelven Wiegánd Jánostól. 1774. [Ford.:Szilágyi Sámuel]

⁷ A' Gyönyörű természet tudománya magyarázta a' Tümenényekből, és az új feltalálásokból Nemzete 's az Ifjúság javára Varga Márton. I. kötet, 1808. Nagyváradon

A tankönyvek tudományterületi megoszlása

A tankönyvek az akkori tudományos élet szinte minden fő területét, a tudományok fő- és alágát felölelik. Csoportosíthatóságuk az akkori tudományok differenciáltsági szintjét mutatja. A tankönyvek tudományágak szerinti csoportosítását, valamint e csoportok szerinti előfordulási gyakoriságukat az alábbi táblázat szemlélteti.

Tudományág	Tudományterület	Tankönyvek száma (darab)	Tankönyvek megoszlása (%)
Orvos-tudomány	állatorvoslástan, állatanatómia, állattan, gyógyszerstan, patológia, kórtan, közegészségügy, anatómia, szülészet, diagnosztika, terapeutika, egészségügyi igazgatás, sebészet	26	5,5
Teológia	apostoli levelek, biblia, bibliamagyarázat, hermeneutika, dogmatika, vallástörténet, dogmatikatörténet, egyháztörténet, erkölcsstan, etika, exegézis, hittan, katekizmus, liturgia, morálteológia, patológia, pasztorológia, teológiai antropológia	161	34,1
Természet-tudományok	bányászat, botanika, csillagászat, építészet, festészet, fizika, földrajz, történeti földrajz, háztartástan, hidrotechnika, kémia, természettan, mezőgazdaság, ásványtan, műszaki rajz, gazdaságtan, gazdaságtörténet	77	16,31
Matematika	geometria, algebra, trigonometria, szögfüggvények, logaritmus táblák, statisztika	12	2,54
Jogtudomány	családjog, büntetőjog, egyházjog, hadijog, magánjog, periratok, ügyvédi szakvizsga, jogbölcselet, jogtörténet, kánonjog, közjog, magánjog, római jog, közigazgatási jog, eljárásjog, államjog, természetjog	74	15,67
Filozófia	filozófiatörténet, metafizika, természetfilozófia, logika, dialektika, retorika	42	8,89
Humán tudományok	levelek, irodalomtörténet, mitológia, helyesírás, pedagógia, pszichológia, stilisztika, szótár, lexikon, történelem, világtörténelem, közmondások, numizmatika, Ausztria története, képzőművészet	69	14,61
	nyelvkönyvek	11	2,33

A táblázatból megállapítható, hogy a maihoz képest az akkori tudományok kevésbé voltak differenciáltak, a tankönyvek zöme teológiai (több mint a harmada), illetve természettudományi és jogtudományi jellegű (a két tudomány együtt a tankönyvek másik harmada). Nem önállósultak még a műszaki, az agrártudományok, de hiányoznak az önálló történettudományi, pszichológiai, pedagógiai diszciplína létéről tanúskodó tankönyvek is.

A tankönyvek műfaja

Hiába is keresnénk a mai tankönyvekre jellemző műfaji sajátosságokat. A korabeli tankönyvek mindenek előtt kompendiumok, szöveggyűjtemények, esszé típusú tankönyvek, az alsó- és középfokú oktatás számára készültek pedig olvasókönyvek, katekizmusok voltak. A tankönyvek didaktikai apparátusa nem vethető össze a maiakéval, hiszen akkoriban még kevés hangsúlyt fektettek arra, hogy a tankönyvekben foglalt ismeretek a tanulók számára minél könnyebben elsajátíthatóak legyenek. Éppen ezért hiába keressük az ún. didaktikai apparátus – képek, térképek, grafikonok, ábrák, színes illusztrációk stb. – tudatos pedagógiai alkalmazását. A korabeli tankönyvek egyértelműen (összhangban az akkori nevelésemélettel és gyakorlattal) az ismeretközvetítő (frontális) oktatást, és az ezt alkalmazó tanári munkát támogatták. A tankönyvek többsége ezért nemcsak a diákoknak, hanem a tanároknak is szólt, mintegy tanári kézikönyvként szolgált.

A tankönyvekben (kivéve a katekizmus jellegűeket) nincs kérdés, a tanulói elsajátítást nagy részben a tanári magyarázat és instrukció segítette. Az illusztrációk száma is kevés (ez nyilván összefüggött az akkori nyomdatechnikai kapacitásokkal), amennyiben mégis van illusztráció, azok általában a címlapon, illetve függelék formájában a tankönyv végén található. A tankönyvet tanulók számára a legtöbb segítséget a logikus, világos tagolás (tananyag elrendezés), a fontosabb megtanulandó szavak jegyzéke, illetve a latin szavak, kifejezések magyar megfelelőjének a felsorolása adta.

Feltétlenül említést érdemel, hogy a korabeli tankönyvek szerzői jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek arra, hogy a tanulóikat ösztönözzék a tanulásra. A mai pedagógia által motivációnak nevezett eszközök széles skáláját alkalmazták, amikor az előszóban, egy-egy fejezet mottójában, valamint a tankönyvi szövegben folyamatosan a dolgok megismerésére, a világ, a természet, az ember megértésére ösztönözték a tankönyvek olvasóit, és a felvilágosodás elkötelezett híveiként nagy érzelmi elkötelezettséggel tettek hitet az emberi tudás értéke mellett.

A tankönyvek bemutatása

[Losontzi István]: *Hármas kis-tükör, mely a magyar királyi birodalomnak, azaz Magyarországnak és hozzá kapcsolt egyéb részeinek I. földleírását, II. mostani polgári állapotját, s III. a magyar nemzetnek történetét tanuló ifjak számára híven ábrázolja. Magyarország és Erdély földabroszával.*, Pest 1846, Trattner - Károlyi. 327, 96, XVI p. 1 térk.

Minden idők legsikeresebb magyar történelem tankönyve Losonczy István „*Hármas Kis Tükre*”, amely a cím szerint „*a Szent historiát, a Magyar Birodalom és Erdély Országának földjét, polgári állapotját és históriáját gyermekek számára leábrázolja*”.

A tankönyv 1773 és 1886 között 71 kiadást ért meg, és Magyarországon évtizedekig használták. Bár a szerző evangélikus tanár volt, könyvét nem csak a protestáns, hanem a katolikus és más felekezeti iskolákban is használták. Csupán 1854-ben a Bach-rendszer alatt tiltották be néhány évre művét. Ha figyelembe vesszük, hogy ezalatt a bő egy évszázad alatt hány iskolás nőtt fel ezen a tankönyvön, mindenképpen a korszak egyik legnagyobb hatású, a kor történelem-szemléletét, a reformkori nemzedék történelmi ismereteit, a későbbi dualizmus-kori történészgenerációknak máig ható nézeteit alapvetően befolyásoló tankönyvről van tehát szó.⁸

Felmerül tehát a kérdés, miben rejlik e tankönyv titka, miért volt olyan népszerű tanárok és diákok között egyaránt, hogyan látja a ma történésze, történelemtanára e korabeli tankönyvet? Mindenek előtt azért lehetett oly népszerű e tankönyv, mert a korábban önálló tantárgyként nem tanított stúdiumot úgy tette a kor embere számára elfogadottá és hitelessé, hogy a történelmet a vitathatatlan Bibliával legitímálta. Magyarország és Erdély történetét a bibliatörténethez csatolta, annak mintegy természetes folytatásaként. Nem kevésbé korát megelőző, máig érvényes pedagógiai újítás volt a tananyagnak az életkori sajátosságokhoz való igazítása, ezen pedagógiai elvnek a következetes alkalmazása. Harmadik nagy újítása a történelemnek magyar nyelvű tanítása, illetve az, hogy az értelmetlen magoltatás helyett a praktikus ismeretek komplex tanítása mellett szállt síkra. Mindezen modern (egyébként Comeniushoz visszamenő) pedagógiai elveket előszavában fejti ki Losonczy. A tankönyv első részében a diákok földrajzot, a másodikban az ún. állampolgári ismereteket, a harmadik részben pedig a magyar királyok történetét tanulhatták.

A tananyagrészek kérdés-felelet formában épülnek fel, úgy azonban, hogy a különböző betűméretek szedésével elválnak egymástól a törzs és kiegészítő ismeretek. A modern tankönyvszerkesztői gyakorlat ma is alkalmazza ezt az elvet.

Losonczy tankönyve méltán aratott tehát tartós sikert. Kevesebb, mint 200 oldalon tényszerű, érdekesítő, hiteles képet adott a magyar történelemről a korabeli történelemfelfogásnak megfelelően. Őseink dicső cselekedeteinek részletezésével, az alkotmánytörténeti részben a papíron lévő jogoknak a valóságos állapottal való szembeállításával, a szegényekkel és üldözöttekkel szembeni empátia kinyilvánításával, a hazaárulás éles elutasításával a tankönyv fontos szerepet ját

⁸ SZEBENYI 1989. 105–108.

szott a magyar történelmi tudat, a nemzeti öntudat és az egységes haza eszményének megerősítésében.

A szerző felsorolja Magyarország vármegyéit, és minden vármegye ismertetése egy versikével kezdődik. A Dunántúli kerület vármegyéinek felsorolásakor a sorban az utolsó Baranya vármegye:

*„Baranya vármegye vagy on utoljára
Mely igen áldott föld, termékeny voltára,
Itt Pécs, Pécsváradja, Harsány, Siklósvára,
S Mohács, hol nemzetünknek lón veszte 's kára.”*

Majd rövid tényszerű felsorolás következik Pécs városáról:

„Pécs királyi város, népessége 12 500. A püspök és káptalan lakása, püspöki Lyceum, királyi gymnasiummal, könyvnyomtató-műhellyel, magyar játékszínnel. A török 143 esztendeig bírta; Solimán szultán a vidéket földi paradicsomnak nevezte. Oly fényes állapotban volt hajdan, hogy közpélda-beszéddé vált: „németnek Bécs, magyarnak Pécs”, jó bort és dohányt természet, nagy köszén bányái vannak. Hüttner papiros gyárával.”

Wiegand, Johann.; *Az austriai paraszt iffjúságot a jól rendeltt mezei gazdaságra oktató kézi könyvetske. Iratott német nyelven Wiegand János által (Ford. Szilágyi Sámuel), Posonyban 1774, Patzko F. A. [22], 238, [16] p.*

A pécsi Püspöki Könyvtárban található egy 1774-ből származó, a pozsonyi nyomdában⁹ készült oktató könyv Johann Wiegand tollából, amelyet magyar nyelvre Szilágyi Sámuel, a Debreceni Református Kollégium fizikaprofesszora fordított le.

A könyv stílusán, szókészletén érezhető, hogy a nyelvújító mozgalom előtt íródott, bár a fordító előszavában megjegyzi: *„hogy ezen munkát úgy igyekeztem fordítani, hogy a' legegységűbb ember-is meg-érthesse. Melyre nézve az Idegen Szókat mindenütt eltávoztattam, valamennyire csak lehetett; sőt néhol, valamely szót homályosnak láttam, azt egy kevésse bővebben 's több Szókkal tettem ki ... Ha pedig egynéhány Szók fognak találtatni, mellyek Idegen Nyelven vagynak, azokat azért nem lehetett Magyar Nyelvre fordítani, mivel az olyanoknak sem Neve, sem pedig maga a' Dolog Magyar Országban nintsen.”* Bár Szilágyi Sámuel patikusokat, doktorokat, *„Nyelveket értő Magyar Hazafiakat”* is megkérdezett fordító munkája során (pl. a „selyem-eresztő bogarakról), hazafias kötelességükre hivatkozva arra buzdítja honfitársait, hogy működjenek közre *„az ilyen hasznos Munkák”* írásában.

Szilágyi azt is megemlíti előszavában, hogy a magyar parasztok csak azokkal a földművelő ismeretekkel rendelkeznek, amelyeket még őseiktől tanultak. A német parasztokat hozza föl követendő példának, akik silányabb termőföldön is sokkal jobban gazdálkodnak, mint a magyar parasztok, mert dolgozabbak, és mert korszerűbb ismeretekkel rendelkeznek. Ezért Szilágyi hitet tesz amellett, hogy az iskolákban tanítani kell a korszerű mezőgazdasági ismereteket.

⁹ A pozsonyi nyomda 1717-ben kezdte működését, és a 18. század közepén számos tankönyv (különösen földrajz- és történelemtankönyv) kiadásával hívta fel magára a kortársak figyelmét.

A mezőgazdaság technika- és technológiatörténetével foglalkozó kutató számára bizonyára nagy élvezet és haszon a könyvecske első fejezetének tanulmányozása a trágyáról. Az agrártörténet kutatója bizonyára azt is meg tudja magyarázni, hogy miért szentel egy teljes fejezetet (ráadásul az elsőt!) a trágyának a szerző, miért értekezik annak összetételéről, hasznáról hosszasan, melyet szerinte „a parasztok méltán neveznek a Föld Lelkének”. Majd a tankönyv sorra veszi a gabonaföldek, a szőlőkertek, veteményesek művelésének rendjét, illetve a legfontosabb mezőgazdasági haszonállatokat. A tankönyv egy ABC-rendbe szedett névmutatóval zárul, amelyben a megfelelő oldalszámokra való utalások vannak, illetve a szerző néhol szómagyarázatot is ad (pl. giz-gaz, lásd dudva; kukuricza lásd tengeri stb.).

Wilmsen, F. P.: A magyar gyermekek barátja, vagy olly hasznos olvasó könyv a házi és iskolai tanuló gyermekek számára, mellyből azok a legszükségesebb és leghasznosabb tudományokat gyenge elméjükhöz képest megfoghatják, mellyet -- után sok bővítésekkel ... hazai nyelven kiadott Lánghy István. I-II. rész., Pest 1829, Landerer L. [6], 235, [1], [6], 336, [1] p.

Lánghy István a Somogy megyei Csokonyán született 1796-ban, és Pesten halt meg 1832-ben. Nyelvművelő és nevelő volt, aki Wilmsen német pedagógus könyvét magyarra fordította, és ahol szükségesnek látta kibővítette. *A magyar gyermekek barátja* könyvecske tulajdonképpen két könyv egybekötve, az elsőben tanmesék vannak, a második könyv vallási, etikai szövegeket tartalmazó leckékből áll, de találhatóak a tankönyvben a kontinensek földrajzával, és állampolgári ismeretekkel foglalkozó részek is.

A tankönyv I. fejezete rövid tételmondatokból áll: „*Én gyermek vagyok. A gyermekek még nem sokat tudnak, ezért tanulniuk kell... Addig, amíg oktatnak, tanítvány vagyok. A jó tanítvány figyelmes... örömet jár az Oskolába, szorgalmatos, rendes, csinos, erkölcsös és békességes... nem csintalankodik, s nem kóborol ide 's tova, hanem egyenesen haza megy. Én jó tanítvány akarok lenni.*” Majd ezután 40 oldalon keresztül a kb. 7-8 éves gyermek értelmi színvonalához igazodva, az első lapokon egyszerű szavakkal, egyszerű bővített mondatokkal, majd 5-6 lap után egyre gazdagabb szókinccsel, és összetett mondatokkal összefoglalja mindazt a tudást, amit a gyermek feltételezhetően tud, vagy tudnia kell. A megfogalmazás igen tömör, de adatokban gazdag. A szerző és a fordító gyakran használ szinonimákat a jobb megértést segítő. (elapadt, kiszáradt – vendégfogadó, szállófogadó, csapszék, vendégfogadás, csaplár stb.). Feltűnő a fordítás szép magyarsága, árnyalt kifejezőkészsége, amely miatt a mai olvasó közel 180 év távlatában sem érzi avítottak, érthetetlennek a szöveget. Sőt, élmény olvasni, hogy fordítónk milyen árnyaltan magyarázza meg például, hogy mi a különbség a mocsár, a posvány, a tócsa, a pocséta és a pocsolya között.

E rövid tételek – amelyek tehát a gyermeket körül vevő világ – velős magyarázatát adják, nem pusztán a gyermek számára íródtak, hanem feltételezzük, hogy inkább tanítója számára, akinek e fejezet mintegy tanítói kézikönyvként, vezérfonalként is szolgált. Állításunkat erősíti az a tény, hogy a „Tételek” után rövid ellenőrző kérdések következnek, az ugyancsak rövid válaszokkal. E katekizáló olvasási és tanítási stílus a korabeli iskolákban bevett gyakorlat volt.

A „Tételek” után tartalmilag csoportosítva rövid tanmesék következnek. A tanmesék többsége moralizáló, a gyermek lelkivilágához, életpaszatlatához közel álló kedves figurákkal, akik rossz cselekedetük után mindig lelepleződnek, a jó gyerekek pedig megdicsőülnek. A szerző nem hagy kétséget a tanmesék végén: levonja a tanulságokat, és a családi, közösségi, társadalmi normák betartására ösztönöz. A torkos Friderikáról szóló olvasmány végén pl. megfogalmazza a fő tanulságot: *„Aki kíváncsiságát vaktában követi, azt azok végtére veszedelembe buktatják.”*

Az utolsó („Állampolgári ismeretek”) fejezetben a szerző röviden áttekinti az egyetemes történelem nagy korszakait, főbb eseményeit. A VII. Gergely pápától Amerika felfedezéséig, azaz az 1096–1492-ig terjedő időszakot 68 sorban foglalja össze. Valamivel bővebb kifejtés következik a „Magyar Ország’ Históriajában rövid Rajzolatja” című XXIII. fejezetben. A tankönyv társadalmi szerepét és hatását leginkább a XXIV. fejezet tükrözi, amelyben a tankönyvet használó tanító, és az abból tanuló diák minden megtudhat *„A jobbágyoknak a’jól elrendelt Köztársaságokban való Jussairól, és Köteleességeiről.”* Az első mondat megadja a legfőbb eligazítást: *„Ahogy gyermeknek a szülői házban, úgy „az Ország valamennyi Lakosai ... kötelesek a Hazájokban fennálló Törvényeknek engedelmessékedni... azért, hogy az országban Rend, Csendesség és Bátorság uralkodjék.”* Ezt mintegy nyomatékosítva, a következő oldalon olvashatunk azokról a „rémítő” épületekről, *„melyek Fenyítő Házaknak, Várme-gyei- és Uradalmi Fogházaknak neveztetnek ... Ezen házakban csupa kis szobák talál-tatnak, melyek erős ajtókkal, nagy és erős lakatokkal és závarakkal vagynak megerősítve, ’s csak egy kis ablak van rajtuk, melly kívülről erős vas rudakkal van felkészülve. Az ilyen szobákba, melyek tömlöczöknek neveztetnek, zárattatnak bé a bűnösök, azaz azon rossz emberek, a’kik a Törvényeknek nem engedelmessékednek.”*

A tankönyv következő oldalai felsorolják a felvilágosodás eszmerendszerét tükröző egyetemes emberi és polgári jogokat (az élethez, a szabadsághoz, a tulajdonhoz, valamint a birtokláshoz való jogot). Mivel azonban az emberek a „Polgári Társaságban” különféle rendeket alkotnak (*„némelyek előkelők, mások alacsonyorsú-ak”), ezért „egyik embernek nagyobb tekintete, és hatalma van mint a másiknak.”* A tankönyv egyértelművé teszi azokat a foglalkozásokat, amelyek az egyes rendekhez illenek. Felsorolja, hogy kinek, hogyan és mennyit kell adózni, és végül a fejezet utolsó oldala az „Uraságok” és „Szolgák” viszonyáról, a szolgák köteleességeiről szól, valamint felsorolja a legfontosabb állami hivatalokat (kormányiszékek, kan-cellária, helytartó tanács, királyi tábla, törvényszékek stb.).

Az Olvasókönyv utolsó XXV. fejezete erkölcsi intelmeket sorol fel egy-egy versikével alátámasztva. Például: *„Órizkedj, hogy becsületes nevedet valamelly gyalázatos cselekedet által meg ne becstelenítsd: Azt a’ki lop vala, Tolvajnak tartják mindenkor. Esmérd meg tulajdon hibáidat, és ne gáncsold szüntelen felebarátodat: Lásd szemedben a gerendát, Ne bántsd máséban a szálkát. Ne nyugtalankodjál, ha foglalatosságodban nem teszel szaporán előmenetelt: Ama’ híres Róma vára, Nem egy napnak a’ munkája.”*

Dugonics András: *A tudákosságnak első könyve, mellyben foglaltatik a betű-vetés /Algebra/, Pest 1784, Landerer Mihály. [2], 272 p.*

Dugonics András bevándorolt horvát (dalmát) kereskedőcsalád sarja. Tizennyolc éves korában belépett a piarista rendbe. Később a váci, a medgyesi és a nyitrai gimnáziumokban tanított. A nagyszombati egyetem elemi matematika tanszékére került 1774-ben. Tanári munkája során sikeresen küzdött a németesítő törekvések ellen. Tevékenységével kivívta a hatóságok és sok kollégájának ellenszenvét. Az egyetemi ifjúság viszont rajongott professzoráért. A magyar nyelvért folytatott harc egyik kiemelkedő alakja volt. Négykötetes matematikai művében (Tudákosság) egyetlen idegen szó sincs.

Ahogy fentebb is vázoltuk, a 18. század a tudományos nyelv magyarosodásának korszaka, a tudósok megkísérik a latin nyelvet kiküszöbölni, és tudományos gondolataikat magyar nyelven megfogalmazni, más tudósok műveit idegen nyelvről magyarra lefordítani. A matematikai műnyelv megalkotásában kiemelkedő érdeme van Dugonics Andrásnak, hiszen akkor fogalmazta meg tiszta magyar nyelven négykötetes matematikai művét, amikor még a közoktatás és a tudomány nyelve is a latin volt. Magyar nyelvű matematikai tankönyve hosszú időn keresztül a kor tudósainak alaptankönyve volt, amelyben nemcsak a szám-tan, algebra, mértan és részben a természettudományok műszavait sajátították el magyar nyelven, hanem a tudományos gondolkodás, a logikus érvelés, a bizonyítás készségét is.

A földmérésről szóló fejezet előtt egy versike méltatja Dugonics munkásságát, amely őt „tudákos betűvetőnek”, „Newton szerint bölcselkedőnek” nevezi. Különösen matematikai műnyelvünk köszönhet neki sokat, bár nem mindegyik szava élte túl őt, hiszen már életében is sokat bírálták szóalkotásai miatt, így Kazinczy is. Némely idegenből alkotott szava erőltetett és a magyartól idegen hangzású volt, nem is maradtak fenn ezen szavai, pl. „tellemtudákság,” „tellemíteni”, „húzómos mekkoraság tudománya” (geometria). Vannak viszont olyan általa megalkotott szavak, amelyeket ma is használunk: tudomány, tétel, felület, töredék, henger, gyök, véges, végtelen, derékszög, kör. Ez utóbbi állítólag azért nem „ker” (a kerek szóból eredeztetve), mert Dugonics élete végéig szögedi tájszólásban beszélt.¹⁰

A *Tudákosság* első könyve a „bötű-vetésről” azaz az algebráról szól. Ma tanulás-módszertani bevezetőnek neveznék azokat a sorokat, amelyben a szerző leírja, hogy hogyan kell az algebrát tanulni. Figyelmeztet, hogy a könyvnek „elejéről utollyára, osztán közepére senki se hágdicsálljon, hanem amint írva vagyon, a' rend szerint lépdegeljen.” Majd egy újabb fontos szabály következik: amíg valaki tökéletesen meg nem értette a tananyagot, tovább ne lépjen. Nem árt, ha újból és újból visszatér a tananyagra, mert „az előbbinek igazságától függ az utóbbiak igazsága”. Nem elég csak elmélkedni, példákon gyakorolni is kell a megértett elméletet. Végül arra inti Dugonics tanítványait, hogy ne hirtelenkedjenek, hanem gyakran ve-

¹⁰ <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/irodtud/magyarir/html/dugonics.htm>

gyék elő újból a már megtanultakat, és nem árt egy kis kételkedés sem, mert bár kemény munkával, de el fognak jutni a tudáshoz.

A tankönyv következő oldalain ezután Dugonics módszeresen végigvezeti tanulóit a tudományos gondolkodás állomásain. Elsőként a magyarázatokat (definíció) említi, majd ezután következnek a „tudtomok” (axióma), a „kéremények” (postulatum), az „állományok” (hipotézis), a „vételek” (teoréma), a „tételek” (problema), a „fojadékok” (corollaria), majd végül a „jegyzetek” (scholia).

A tankönyv ezután a legegyszerűbb matematikai példákon keresztül vezeti be a tanulót az algebrába. Az egyes részek állítással kezdődnek, majd ezt követi a magyarázat, az alátámasztás és példák, végül a matematikai műveletnek a bemutatása. Az ismeretek fokozatosan nehezednek, a tanuló a legkönnyebbtől fokozatosan a nehezebb felé halad. Miközben Dugonics András matematikai tételeket magyar nyelven magyaráz, érzékelhető a magyar nyelvvel való küszködése. Ennek egyik példája a pozitív és negatív számok közötti különbség magyarázata. Ma már persze megmosolyogni való Dugonics azon igyekezete, ahogy a „*vagyonos mekkoraságot*” (pozitív szám), és a „*héános mekkoraságot*” (negatív szám) magyarázta. Ahogy látható az is, hogy két pozitív szám összeadását a mai fül számára idegen hangzású szavakkal teszi meg („*8+2= több nyolc, több kettővel*”). Értzi ő is, hogy „*e' ki-mondás nem igen magyarosan esik*”, ezért azt javasolja: „*így mondgyuk ki: nyolc több kettővel*”, és ennek mintájára a kivonás esetében is „*így mondassék ki: nyolc kevesebb kettővel*”.

Dugonics András négykötetes matematikai munkája nemcsak a matematika tudományának magyar nyelvre való átültetése miatt bír kiemelkedő művelődéstörténeti jelentőséggel, hanem azért is, mert feltételezhető, hogy a 19. század első évtizedeiben a reformkor meghatározó személyiségei minden bizonnyal ezekből a tankönyvekből sajátították el a tudományos (matematikai) gondolkodás alapjait.

Varga Márton: A gyönyörű természet tudománya. Magyarázta a tüneményekből és az új feltalálásokból nemzete s az ifjúság javára --. (Rajz Veis János, sc. Karacs.), Nagy Váradon 1808, Tichy János

1. köt. XII, [12], 563 p. 3 t.

2. köt. VIII, 237, [3] p. 2 t.

Varga Márton természettudós volt, aki filozófiai tanulmányait a győri akadémián végezte. Előbb Komáromban középiskolai tanár volt, majd a nagyváradi, 1809-től pedig a győri akadémia fizika, a természettan és a mezőgazdaságtan tanára. Élete végén pedig a zirci apátság uradalmának igazgatója. 1808–1809-ben megjelent háromkötetes tan- és kézikönyve a 18. század természettudományos (fizikai, kémiai és csillagászati-földrajzi) eredményeinek magas színvonalú, magyar nyelvű összefoglalása. Mint nyelvművelő a természettudományok szakmai magyar nyelvének kialakulását segítette elő, 1796-tól az erdélyi nyelvművelő társaság tagja.

Bár Kováts Mihályé¹¹, Varga Márton kortársáé az érdem, hogy az egész korabeli kémiát élvezetes nyelven, szakmailag is kifogástalanul megszólaltatta, de

¹¹ SZABADVÁRY-SZÖKEFALVI-NAGY 1972.

Kovátsccsal csaknem egy időben, 1808-ban jelent meg Varga Márton műve is. Az előszóban Varga hivatkozik ugyan Kováts Mihályra, de arra is, hogy neki ugyanúgy végig kellett mennie a nyelvi úttörők rögös útján. *A gyönyörű természet tudomány* előszavában joggal írhatta: „*Előttem törött út, ki-ki tudgya nem volt*”. Varga szóalkotásai általában jók, azonban az általa készített szavak nem ölelik fel a kémia egészét.

Az I. kötet egy bevezetővel indul, amely a természeti világgal kapcsolatos alapvető fogalmakat tisztázza, valamint bemutatja a természettudományos megismerés legfontosabb állomásait. Varga Márton a természeti világ megismerése alapjának a tapasztalást tekintette: „*Az egész természet Tudománnyának talpköve a tapasztalás: ezen értjük azon esmérteinket, mellyeket érző eszközeink által szerez magának a' lélek a' természeti dolgokról.*” Majd ezután bemutatja a newtoni természetfilozófia főbb gondolatait, és négy fő tételét. A tudós tanár hitet tesz a fizika hasznosságáról is, hiszen ahogy írja: „*A Fisikának haszna az ember' értelmének megvilágosításában, a' mi természeti állapotunknak tökéletesítésében, 's a polgári sorsnak boldogításában, kimondhatatlan.*” A következő fejezetekben igen részletesen, és zömmel német nyelvű szakirodalmi munkákra hivatkozva részletesen ír a testek tulajdonságairól, a mozgásról, súrlódásról, a testek kiterjedéséről.

A könyv második kötetében a kémia tudományáról olvashatunk (a levegőről, a gázokról, különféle ásványi anyagokról), majd a kötetet egy összefoglaló tábla zárja, amely korabeli fizikai és kémiai eszközök rajzait tartalmazza. A II. kötet elején a tartalomjegyzék után magyar nyelvű szószedet található, amely a latin kifejezések magyarítását tartalmazza. Van közöttük nagyon sok, amelyet ma is így mondunk és írunk („*zsíros olaj, zengés, vízesés, tűzálló, okozat, súly, szivárvány*”, de akad olyan is, amely nem élte túl a nyelvújítás korát („*felső színe a testnek*” = felszín, „*fagyás pontya*” = fagypon, „*héség' érzése*” = hőérzet, „*mindétig mozduló*” = örökmozgó).

Budai Ézsaiás: Magyar ország históriája, Debreczen, Csáthy György.

(1. köt.) *a mohácsi veszedelemig.* (2. kiad.) 1811. 328 p.

(2. köt.) *a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.* 1808. [2], 340 p.

(3. köt.) *mellyben a felséges Ausztriai Ház örökös uralkodása foglalódik.* 1812. [2], 252 p.

Budai Ézsaiás 1766-ban született, a magyar nemzeti műveltség úttörője, az első tudományos értékű magyar kézikönyv, a *Magyarok históriája* háromkötetes mű szerzője, a göttingeni egyetem díszdoktora, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja. Tanulmányait a debreceni kollégiumban, majd 1792-től 1794-ig Göttingenben, Oxfordban és Hollandiában végezte. Hazatérve, 1794 novemberében a debreceni református kollégium tanára lett, ahol a latin és görög nyelvet, és a történelmet tanította. 1808-tól a dogmatika tanszékén tevékenykedett. 1813-ban egyházkerületi főjegyzővé, 1821-ben debreceni lelkipásztorrá, 1822-ben a tiszántúli református egyház szuperintendensévé választották. Részt vett a református iskolák 1807. évi tantervének és oktatási rendszerének kidolgozásában. Sokat tett a latin nyelvű oktatás helyett a magyar nyelvű oktatás bevezetése érdekében. E célból írta világtörténelmét *Közönséges história*, és főleg a görög és latin szerzők

életével és munkájával foglalkozó irodalomtörténetét *Régi tudós világ* címmel, ez utóbbi munkája révén a hazai klasszika filológia úttörője.

A neves debreceni tanár Budai Ézsaiás *Közönséges Históriaja* a református iskolák számára készült első magyar nyelvű egyetemes történelemtankönyv, amely azonban csak az ókori és a középkori történelmet tartalmazza. Budai nemcsak tanárként és tankönyvíróként tűnt ki, hanem vezető szerepet játszott a református iskolák új tantervi javaslatainak kimunkálásában. Nevéhez fűződik az első magyar iskolai atlasz kiadása és a debreceni diákok rézmetsző műhelyének megszervezése is. A tankönyv hármas célt szolgált: bemutatta azokat a legfontosabb változásokat, amelyek az emberiség fejlődésére jelentős hatást gyakoroltak, valamint megismertette a tanulókkal az egyes nemzetek kulturális és tudományos fejlődését. A bevezetőben ma sem vitatható történelemfilozófiai kérdéseket feszeget a történelem totalitásáról: „...mi nevezetes? És mi nem? Az mindenkor az Írónak guszusától, vagy céljától függ; az olvasó is ezek szerint ítéli meg... olyan közönséges históriát írni, mely mindenneknek ínye szerint, minden nevezetesebb dolgokat magába foglaljon, lehetetlen”. Az egyetemes történelemmel való foglalkozás inkább a protestáns iskolákra volt jellemző, rendszeres oktatása inkább az egyetemeken történt.

Másik három könyve Magyarország történetével foglalkozik. A II. Ratio Educationis (1806) értelmében és szellemében a történelem anyagának legfontosabb fejezetei maguk a királyok, tehát annyi fejezet található a könyvben, ahány király. Az események is az egyes királyok köré csoportosulnak, az utolsó uralkodó, akinek történetét a tankönyv taglalja, I. Ferenc király.

Összegzés

Tanulmányunkban bemutattuk a hajdani pécsi püspöki könyvtár tankönyvkollekciónak. Megállapítottuk, hogy a tankönyvek történeti elemzése a neveléstörténet ritkán művelt területe, és hogy a korabeli tankönyvek sok szempontú elemzése gazdagíthatná a művelődéstörténeti kutatásokat. Mivel a tankönyv a maga történetiségében megragadható dokumentum, ezért alkalmas annak vizsgálatára is, hogyan tükröződik benne elmúlt korok szellemisége, tudományos szemlélete, nyelvi reprezentációja. A tanulmány bemutatta a püspöki könyvtár tankönyv-kollekciónak kronológiai, nyelvi és tudományterületi megoszlását, főbb jellemzőit, majd néhány kiválasztott tankönyv bemutatásán keresztül rávilágítottunk a felvilágosodás nyelvújító mozgalmának a magyar nyelv iskolai tanításáért vívott küzdelemmel való összekapcsolódására. E tények ismeretében állíthatjuk, hogy a magyar nyelvű oktatásért folytatott harc fontos elemét képezték a magyar nyelven megírt, kiadott és az oktatásban alkalmazott tankönyvek.

IRODALOM

- FEHÉR 1995 Fehér Erzsébet: Magyar nyelvű tankönyvek 1777–1848. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1995.
- MÓRÓ 2001 Móró Mária Anna (Összeáll.): A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-Könyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 1.) Tarsoly Kiadó, Budapest, 2001.
- SZABADVÁRY-SZŐKEFALVI-NAGY 1972 Szabadváry Ferenc-Szőkefalvi-Nagy Zoltán: A kémia története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- SZEBENYI 1989 A rendszeres iskolai történelemtanítás és a történelemmetodika kezdetei Magyarországon (1650–1848). (Szerk.) Szebenyi Péter. (A történelemtanítás módszertanának forrásai I.) Budapest, 1989.

Old Schoolbooks in the Former Bishopric Library in Pécs

ÁGNES F. DÁRDAI

The author of this paper offers an account of the collection of schoolbooks found in the former Bishopric Library in Pécs. She states that the historical examination of textbooks is a fairly unrepresented field in the history of education although a multi-sided analysis of contemporary schoolbooks would highly enrich the study of cultural history. Schoolbooks are historically changing documents therefore it is possible to examine them from various aspects: how the mentality, the philosophical views of life, the scientific approaches, and the „*Zeitgeist*“ of past ages are reflected in them, since textbooks mediate cultural goods, philosophies, ideologies, political and educational interests, and values while they also reveal power politics. At the same time, they also reflect different worldviews, moral and ideological values, concepts of science, mentalities, attitudes towards life, and social conditions. The study introduces the main elements of the chronological, linguistic, and scientific diversity found in the schoolbook collection of the Bishopric Library then, through the examples of some chosen textbooks, it points out the joint struggle of the language reform movement in the period of the Enlightenment and of the writers whose aim was to introduce Hungarian language teaching in schools. It is in the light of the above introduced context that the author concludes that schoolbooks written and published in the Hungarian language and used in education played an important part in the effort to make Hungarian become the language of education.